

УДК 81'373.72:811.111

**КОНОТАТИВНО-АСОЦІАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ
ВАРІАНТІВ АД'ЄКТИВУ НІМ. *heiß*, РЕЛЕВАНТНІ В АСПЕКТІ
ФРАЗЕОТВОРЕННЯ**

Бечко Я. В.

*У статті на матеріалі фразеологізмів з прикметником термічного значення нім. *heiß* розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів ключової лексики, що мають асоціативно-периферійну природу у процесі фразеотворення. Автор з'ясовує, які з конотативно-асоціативних компонентів лексичних семантем зазначеного прикметника лежать у основі формування фразеологічних одиниць.*

Ключові слова: фразеологія, лексика, семантика, мотивація, прикметник, семантема, ідіоматичне значення.

*В статье на материале фразеологизмов с прилагательным термического значения нем. *heiß* рассматривается вопрос об участии лексико-семантических вариантов ключевой лексики, имеющих ассоциативно-периферийную природу в процессе фразеобразования. Автор выясняет какие конотативно-ассоциативные компоненты лексических семантем указанного прилагательного лежат в основе формирования фразеологических единиц.*

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, мотивация, прилагательное, семантема, идиоматическое значение.

*With reference to phraseological units with german adjective *heiß* the author discusses denoting high temperature. the question of participation of lexical-semantic variants of the key lexical component, which have associative nature, in the process of formation of phraseological units. The author finds which connotative associative components of lexical semantemes of this adjective are used in the formation of idioms.*

Key words: phraseology, lexis, semantics, motivation, adjectives, semanteme, idiomatic meaning.

Смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням слова, вжитого в її складі може бути відчутим завдяки мовній інтуїції. Саме мовна інтуїція дозволяє зробити висновок про використання певної семантики у певній фраземі і, отже, про відображення саме цієї лексичної семантики на фразеологічному рівні, адже відомо, що багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні "через" свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі саме у вигляді того чи іншого з лексико-семантичних варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. Дослідження взаємозв'язків між власне лексичною та фразеологічною семантикою є однією з актуальних проблем у теоретичній фразеології. Мова йде про характер зв'язків між тими значеннями слова, що притаманні йому як одиниці лексико-семантичної системи, і тими, які виникають у разі вживання слова у внутрішньофразеологічному контексті, як складової частини фразеологізму. Ця проблема розглядається, зокрема у працях І. О. Мельчука та В. М. Телії [4, с. 73–80; 8, с. 502–503]. У нашій статті ми розглядаємо цю проблему, обравши за об'єкт дослідження німецькі фразеологізми з прикметником *heiß* "гарячий", причому лише ті з них, які є фразеологізмами *sensu stricto* й характеризуються ідіоматичністю семантики.

Варто зауважити, що аналізована у нашій статті лексема нім. *heiß* належить до розряду, окреслюваних як предикативні (чи ознакові) і протиставлюваних номінативним лексемам. Характер якісно-ад'єктивної семантики значною мірою ускладнює розрізнення окремих семантем, властивих певному прикметнику, з одного боку, і контекстуальних варіантів таких семантем, з іншого. Необхідно зазначити, що підставою для фразеотворчого використання прикметникових лексем у складі ідіоматичних сполук можуть бути не лише ті їхні значеннєві властивості, які отримують експліцитне вираження й відображення у формі словникових дефініцій, а й

такі риси їхніх значень, що мають радше асоціативно-периферійну природу, не отримуючи внаслідок цього лексикографічної фіксації й експлікації, крім того, ключова ад'єктивна лексема у внутрішньофразеологічному контексті може мотивуватися в іманентно-мовному плані не одним, а одразу кількома своїми лексико-семантичними варіантами. Мета нашої статті – з'ясувати, які з конотативно-асоціативних компонентів лексико-семантичних варіантів лексеми нім. *heiß* прослідковуються у процесі фразеотворення і лежать у основі формування фразеологічних одиниць. Предметом статті є саме асоціативно-периферійні риси семантем зазначеного прикметника, що використовуються у процесі фразеотворення.

У випадку пристроїв, пов'язаних із використанням впливу високої температури, цілком природною і зрозумілою є наявність у фраземах на позначення таких об'єктів атрибутивного компонента із значенням “гарячий”, який модифікує опорний субстантивний компонент із загальним значенням певного пристрою, пор. нім. *heißer Umschlag* “припарка, гарячий компрес” [1], *Heißsiegelung* “термозварка (термопластичних синтетичних плівок; напр., для запечатування пакетів)” [1], *Heißluftdusche* “(електрична) сушарка для волосся, фен” [1]. Натомість у виразі *heiße Ofen* “дуже потужний і швидкий автомобіль” [1] (дослівно “гаряча пічка”) фразеотвірна семантика першого компонента і вся внутрішня форма позначення є істотно іншими, хоча термічний процес є частиною дії мотору внутрішнього згоряння. На підставі наведених визначень можна припустити, що прикметник зі значенням “гарячий” тут виражає здатність автівки до швидкої їзди – адже риса “швидкий” асоціюється з семантикою горіння як прототипова ознака цього явища (див. 6, с. 7; 10, с. 141, 145; 2, с. 115–129), а “гарячий” є іншою рисою, присутньою в цій семантиці, що дає підстави оцінити механізм виникнення похідного фразеологічного ад'єктивного значення як метонімічний.

Варто зазначити, що в дещо інший спосіб пов'язання риси швидкості з високотемпературною семантикою реалізується у фразеологічній сполучці нім. *ein heiß gelaufenes Pferd* “змилений кінь” [1] (досл. “гарячий забіганий кінь”) (укр. *змилений* “який дуже спітнів, покритися ніби мильною піною (про коней)” [3]). У коня під час активного, швидкого бігу виділяється піт із жиром, і ці виділення на вигляд дуже схожі на мильну піну; таким чином, у цьому випадку витрата живою істотою необхідної для швидкого пересування м'язової енергії породжує, як його особливу фізіологічну рису, підвищення температури тіла (натомість у машинах саме процеси згорання спричиняють швидкість руху). Однак варто додати, що зазначений німецький вираз позначає не просто будь-якого розпашілого коня, а саме такого, який уже закінчив свій біг (саме це надає семантиці виразу ідіоматичності). Когнітивно значуще виділення, чи профілювання, даної ознаки (про поняття профілювання, яке було запропоноване Р. Лонгейкром (Ленекером), але згодом набуло дещо іншого витлумачення в працях польських етнологів, зокрема Р. Гжегорчикової [11, с. 9–18], З. Мушинського [12, с. 19–34] та Р. Токарського [13, с. 35–52]) є істотним у плані догляду за цією твариною: змиленого, розгаряченого коня після швидкої їзди конче треба виводити, тобто, примушуючи його рухатися кроком, саме так дати йому остигнути, причому в жодному разі йому тоді не можна давати води, інакше він може захворіти й загинути. Можливо, саме внаслідок використання прикметника *heiß* “гарячий” у зазначеному фразеологічному значенні його лексико-семантичний різновид “гарячий, темпераментний”, наскільки можна судити, не (так широко) вживається сумісно з лексемою *Pferd* як окреслення баского коня (натомість цю функцію бере на себе інше слово з високотемпературною семантикою, а саме *Feuer* у його лексико-семантичному варіанті “дикий, пристрасний темперамент (чи істота)”, пор. ілюстрацію до цього значення *ein Pferd mit Feuer* [14, с. 1273] (досл. “кінь з вогнем”)).

Але якщо в попередніх прикладах семантика швидкості витлумачується як супутня риса, пов'язана з перебігом термічного процесу, то в інших випадках ця ж риса може отримувати інтерпретацію вже дещо іншу, хоча також пов'язану з високою температурою – конкретніше, із темпом утрати нагрітості. Тут ми маємо на увазі передусім словосполучення нім. *ein heiße Spur* “гарячий слід (важливі дані для розкриття якогось злочину)” [5, с. 273] (приклад *Spuren sind noch heiß* “сліди ще гарячі” [15, с. 304], можливо, свідчить про близькість відповідного значення *heiß* до сфери лексичної семантики). Щодо подібних виразів укладачі лексикографічних джерел часом вказують на їхній зв'язок, як терміна псового полювання, з мовою

мисливців [7, с. 530]. Цей “гарячий (тобто свіжий, нещодавно залишений здобиччю) слід”, як відомо, може й “вистигати”, тобто з часом слабне і зникає, пор. рос. *след простыл* [9] (не виключено, що це “остигання” сліду пов’язане й із реальним зниженням температури як однієї з його органолептичних властивостей). Це свідчить про те, що ознака “гарячий” інтерпретується тут як “нагрітий” і при цьому виступає, так би мовити, не автономно й абстраговано від умов свого існування, а в перцептивно пов’язаному сенсі й вимірі, як “даний у чіємусь безпосередньому сприйнятті”. Інакше кажучи, нагрітість репрезентується в цій фраземі як щось таке, що кимсь відчувається (передусім, звісно, тактильно, а в даному випадку ще й одоративно) і, крім того, швидко втрачається своїм носієм, перестаючи, отже, бути доступною для відчуження і використання. Крім того, “гарячий” тут характеризує й взаємовідношення, взаєморозташування сприймача, носія і продуцента цієї риси: “гарячий слід” – це “слід “нещодавній, свіжий”, і, отже, “слід близької до переслідувача здобичі”, ця свіжість сліду як його утилітарна цінність зумовлюється просторовою й часовою близькістю того, хто його сприймає (використовує), і того, хто його залишив.

Внутрішньомовну вмотивованість рисами утилітарної цінності і нетривалості цієї останньої демонструє, на наш погляд, вираз відносно нещодавнього походження нім. *heiße Angebot*, який останнім часом зустрічаються буквально на кожному кроці в торговельній рекламі, у тому числі й в інтернеті. Є підстави припускати, що ця фразема, “експлуатуючи” семантику відповідного прикметника (і роблячи це не без ознак мовного маніпулювання), зображає комерційну акцію зі збуту того чи іншого товару за певними, нібито вигідними цінами не лише як утилітарно привабливу (з огляду на співвідношення ціни і якості), а насамперед як таку, що “швидко холодне”, як скороминушу, у цей спосіб змушуючи потенційного адресата реагувати на рекламу в переважно емоційний спосіб, за принципом “хапай, поки дають”, не оцінюючи реальних чеснот пропонованого.

Подальшим кроком у смисловій еволюції “гарячого” в даному “утилітарному” й позитивно маркованому в аксіологічному сенсі напрямі є формування в нім. *heiß* окремих суто лексичних значень “свіжий, нещодавній”, “такий, що в даний момент користується великою популярністю чи попитом” і “такий, що зараз викликає інтерес, багатообіцяючий, перспективний, актуальний”, пор. нім. *ein heißer Tip* “останні дані” (часто мова йде про дані, що допомагають розкрити злочин) [5, с. 273] (досл. “гаряча підказка (натяк)”); *hinter einer heißen Sache her sein; Just hat er (= Al Gore) auch der Biotechnologie, der neuen heißen Branche im Silicon Valley, mehr Zuwendung aus Washington versprochen; heiße (sensationelle) Story* (Spiegel 18, 1986, 28); *Das brachte mich schon nach den ersten Schlucken auf einen -en Gedanken (Brot und Salz 410)*, (спорт.) нім. *eine heiße (hohe) Favoritin* “(визнаний) фаворит, лідер змагань” [1] (досл. “гарячий (високий) фаворит”) (*In der deutschen Mannschaft ... fehlten zwei, die zu den heißesten (aussichtsreichsten) Anwärtern auf eine Medaille zählten* (Maegerlein, Triumph 31) [1] (щоправда, у внутрішній формі деяких таких прикладів прозирає також і семантичний різновид “гарячий, схвилюваний, напружений”, який відображає елемент емоційності у сприйнятті відповідних речей).

Окремий різновид вживання прикметників зі значенням “гарячий” у внутрішньофразеологічному контексті представлений термінологічними виразами, у яких термічна семантика витлумачується в переносному сенсі безпосередньої часо-просторової суміжності і, отже, доступності, швидкого прямого контакту. Тут слід згадати колокацію нім. *ein heißer Draht* “прямий провід (між урядами великих держав)” [5, с. 129] (досл. “гарячий провід”).

Наведені приклади, виконуючи своє основне призначення, досить часто демонстрували й іншу особливість фразем із ад’єктивом термічної семантики, а саме, одночасну внутрішньомовну вмотивованість не лише одним семантичним різновидом відповідного ключового слова (і, відповідно, співвіднесеність більш ніж з одним таким різновидом). Прикладом може слугувати вираз нім. *ein heißer Draht* у вихідному значенні “прямий телефонний або телетайпний зв’язок між главами урядів, наприклад, між Вашингтоном і Москвою, що використовується за надзвичайних обставин”; з нашого погляду, саме в семантичному різновиді цієї фраземи виразно прочитується двоїсте чи навіть множинне твірне підґрунтя, пов’язане, зокрема, з такою похідною семантемою ключового слова *heiß*, як “небезпечний”:

адже призначення такої лінії зв'язку полягає в можливості її використання в “гарячих”, небезпечних ситуаціях, для запобігання виникненню “гарячої” війни.

Згадана асоціативно-конотативна риса, пов'язана з небезпекою, показує нам іншу, протилежну сторону первинного сенсу “гарячого” ад'єктиву: термічна ознака осмислюється не лише як конструктивна й аксіологічно позитивна, а й потенційно деструктивна й через це негативна. Саме це розуміння “гарячого” складає смислове підґрунтя, яке не лише становить підставу для виникнення семантими “небезпечний”, але й відображається у фразеотвірному вживанні даної семантими для позначення низки денотатів, що їх можна в цілому позначити як “кримінально” марковані, пор. нім. *ein heiße Spur* “гарячий слід (важливі дані для розкриття якогось злочину)” [5, с. 273]; *heiße Ware* “гарячий товар” [5, с. 273] (мова йде про вкрадений чи контрабандний товар, від якого поспішають позбутись).

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що вивчення реалізації прикметника нім. *heiß*, а також інших ознакових (предикативних) лексичних одиниць у фразеологічному контексті має враховувати потенціальну дифузність їхньої фразеотвірної семантики, яка знаходить своє вираження 1) у наявності у ній функціонально істотної асоціативно-конотативної смислової периферії; 2) у тому, що ієрархічна структура семантичних варіантів (причому як лексичних, так і фразеологічних) цих одиниць характеризується переходами від якісного до відносного значення (і, можливо, навпаки); 3) у множинній мотивації похідних ідіоматичних значень. Таким чином, дослідження характеру зв'язків лексичної і фразеологічної семантики поглиблює наші уявлення не лише про ці зв'язки, а й про пов'язані з ними сфери семантики слова.

Література

1. Большой немецко-русский и русско-немецкий словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/contents.nsf/ger_rus. – Назва з екрана.
2. Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) / Ж. Ж. Варбот // Славянское языкознание : XII Международный съезд славистов : доклады российской делегации. – М. : Наука, 1998. – С. 115–129.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
4. Мельчук И. А. О терминах “устойчивость” и “идиоматичность” / И. А. Мельчук // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 73–80.
5. Немецко-русский фразеологический словарь / авт.-сост. : Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин. – М. : Русский язык, 1975. – 656 с.
6. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков : М. В. Потебня, 1914. – 243 с.
7. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / авт. А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. – СПб. : Фолио-пресс, 1999. – 701 с.
8. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Большая Советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1977. – Т. 27. – С. 610–611.
9. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1981–1982. Т. 1–4. – 1981–1982.
10. Черниш Т. О. О. О. Потебня і проблеми паралелізму в історичній семасіології / Т. О. Черниш // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 140–148.
11. Grzegorzczkova R. Profilowanie a inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia / R. Grzegorzczkova // Profilowanie w języku i tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. – Lublin : UMCS, 1998. – S. 9–18.
12. Muszyński Z. “Profilowanie” profilowania / Z. Muszyński // Profilowanie w języku i tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. – Lublin : UMCS, 1998. – S. 19–34.
13. Tokarski R. Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania / R. Tokarski // Profilowanie w języku i tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. – Lublin : UMCS, 1998. – S. 35–52.
14. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin : Akademie-Verlag, 1973–1980. – B. 1–5.
15. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1972. – 818 s.